शारदा दीपावली विशेषाङ्कः

शारदा दीपावली १९७७

शारदा

दीपावली

शारदा दीपावली विशेषाङ्कः

शारदा

शारदा दीपावली

वाचक-विज्ञापनवितरक-साहाय्यक-लेखक-मुद्रित-
शोधक-मुद्रकत्वेन शारदोपासना-परायणेभ्यः
दीपावली-नूतन-वर्षम्
शान्ति-पुष्टि-तुष्टि-सुख-समृद्धिकारकं भवतु।

शारदा
संपादक वसन्त अ. गाडगीळ

शारदा शारदाम्भोज-वदना वदनाम्बुजे ।

सर्वदा सर्वदास्माकं संनिधिं संनिधिं क्रियात् ॥

श्रीद्वारका-शारदा-पीठ-जगद्गुरु-श्रीशंकराचार्य महाराजः

कृपाशीर्वाद-प्रसादेन संवर्धिताय 'शारदा'-पाक्षिकाय

卐 एकोनविंश-वर्षारम्भोत्सवे शुभेच्छाः 卐

कृष्णं 'बिटको'-चूर्णं दन्तान् शुभ्रीकरोति ।

जे. डी. बिटको कॉस्मेटिक्स प्रा. लि.

नासिक-रोड (मध्य रेल्वे)

शृङ्गेरी-द्वारका-पीठ-श्रीशंकराचार्य-स्वीकृता शासन पुरस्कृता विश्वप्रिया

दीपावली १८९९ नोव्हेम्बर १९७७

शारदा

संपादकः वसन्त अ. गाडगीळ.

वर्षम् १९ अङ्को १ २

वार्षिकं मूल्यं रू. २० ❀ अस्य अङ्कस्य रू. २०-००

श्रीश्रीजगद्गुरु-शङ्कराचार्य-महासंस्थानम्, शारदापीठम्, शृङ्गेरी

Private Secretary
To His Holiness Sri Jagadguru
Shankaracharya, Dakshinamnaya
Sri Sarada Peetham
Sringeri-577 129 Karnataka

Ref. No. 8510/77

Camp : मदरास्

Date : 8-12-77

शारदा-संपादकेषु सादरा विज्ञप्तिः ।

ऐषमः अष्टादश-वर्षाणि समाप्य एकोनविंशे हायने पदं निदधानायाः शारदायाः दीपावली-विशेषाङ्कः ललिता-सहस्रनाम-स्तोत्र-नामावली-पवित्रितः प्रकाश्यत इति विज्ञाय प्रमुदितान्तरङ्गाः 'श्री'-चरणाः श्रीशारदाचन्द्रमौलीश्वरयोर् अकम्पयानुकम्पया पत्रिकेयं चिरम् अभिवर्धताम् इति आशासते ।

इति निवेदयिता
सि. वि. गिरिधरशास्त्री

अनुक्रमणिका।

श्रीशृङ्गेरी-शारदापीठ-शुभाशीर्वादः		१
उत्तिष्ठत! जाग्रत! ... संपादकीयम्		४
श्रीद्वारका-पीठ-शुभाशिषः		५
शारदा-पञ्चरत्न-स्तुतिः	प. पू. भारतीतीर्थमहाराजः	८
जयोऽस्तु धर्माध्वर-दीक्षितानाम्	सं. लक्ष्मीनारायणमूर्तिः	१५
भारत-धर्म-मन्दिरे नन्दादीपः	सौ. शशिकला काकोडकर	१६
सपर्यापर्यायस्तव भवतु यन्मे विलसितम्	पं.श्री.ल.आठलेकर	१७
श्रीशृङ्गेरी-शारदा-पीठाधीश्वराः	एम्.व्ही.नरसिंहमूर्तिशास्त्री	२१
श्रीमदभिनवविद्यातीर्थगुरुसुवर्णमालास्तोत्रम्	के.के.शंकरन्	२४
विद्यातीर्थ-महेश्वर-चरणसरोजयोः प्रार्थना	पं.वा.बा.भागवत	२५
नैव सुरक्षितं धर्मपावित्र्यं हिमालये	सौ. सुलभा केङघे	२७
श्रीगुरुराज-नवरत्न-मालिका	एस्.एन्.कृष्णशास्त्री	२८
संस्कृत-सत्याग्रह-समर्थनम्	भवेश लश्करः	३०
जननि जगदम्बिके ! कुत्र त्वं शेषे ?	सूर्योदयः, वाराणसी	३१

शारदा-गौरव-ग्रन्थमाला

		रू. प.
४९ संस्कृत-पत्रिका-विश्वम्	पं. वसन्त अ. गाडगीळ	१-००
५१ तुलसी-मानस-नलिनम् (क्रमशः)	प्रा. नलिनी साधले	—
५२ श्रमगीता	डॉ. श्री. भा. वर्णेकर	२-००
५४ सावित्री	पं. ओगेटी परीक्षित्	१-००
५५ श्रीगणपति-वाक्यार्थ-महासभा	पं. वसन्त अनन्त गाडगीळ	५-००
५६ श्रीललिता-त्रिशती-स्तोत्रम्	पं. वसन्त अनन्त गाडगीळ	१-५०
५७ श्रीललिता-सहस्रनाम-स्तोत्रम्	पं. वसन्त अनन्त गाडगीळ	३-००
५८ भासोऽहासः।	डॉ. ग. बा. पळसुळे	५-००

शारदा-गौरव-ग्रन्थमाला ...५८

भासोऽहासः ।

नाटककारः

डॉ. ग. बा. पळसुले

★

मूल्यं ५ रूप्यकाः

प्रकाशकः
पं. वसन्त अनन्त गाडगीळ
शारदा-गौरव-ग्रन्थ-माला
४२५ सदाशिव पेठ, पुण्यपत्तनम् ४११ ०३०

卐

सर्वाधिकाराः प्रकाशकायत्ताः

卐

★

मुद्रकः
पं. वसन्त अनन्त गाडगीळ
श्रीशारदा-मुद्रण-सिद्धि-मन्दिरम्
४२५ सदाशिव पेठ, पुण्यपत्तनम् ३०
यशवन्त-मुद्रणालयः
१८३५ सदाशिव पेठ, पुण्यपत्तनम् ३०

भासोऽहासः ।

प्रथमोऽङ्कः ।

[स्थानम् — महाकवेः भासस्य गृहम् । उपस्थानशाला । एकस्मिन् कोणे नटराजस्य मूर्तिः । भित्तौ चित्राणि, प्रमुखत एव च शारदायाः चित्रम् । एकस्मिन् कोणे वीणा-मृदङ्गौ, अपरत्र चित्रफलकः, वर्तिकाश्च । सुष्ठु रचितानि हस्तलिखित-पुस्तकानि । एकस्मिन् स्थाने भासस्य लेखनस्थानम्, पटलम्, अन्या च लेखनसामग्री । समग्रं वातावरणं समृद्धिं वैदग्ध्यं च द्योतयति ।

ततः प्रविशति भास-पत्नी संगीता । आयुः प्रायः ३५ वर्षाणि ।]

संगीता — चतुरिके ! चतुरिके !

(प्रविश्य)

चतुरिका — इयमहम् अस्मि । आज्ञापयतु स्वामिनी ।

संगीता — पश्य तावत् आर्यपुत्रः उत्थितो वा, न वा । उषः-कालोत्थायी सः कथमिव अद्यापि शयनं न जहाति ?

चतुरिका — ननु स्वामिनि! पूर्वेद्युः नाटक-दर्शनार्थं गतेन स्वामिना विलम्बेन सुप्तम् ।

संगीता — युज्यते । ममैव हृदयं त्वरते इव। गच्छ। स्वं नियोगम् अनुतिष्ठ ।

चतुरिका — तथा । (निष्क्रान्ता । संगीता शालायां तत्र तत्र गत्वा आसनानि सज्जीकरोति, चित्राणि च मार्ष्टि । एवं मार्जन-क्रमेण शारदायाः चित्रपुरतः प्राप्य, अञ्जलिं बद्ध्वा –)

संगीता — भगवति शारदे ! एवमेव आर्यपुत्रस्य सदैव शिवानुध्यानपरा भव । तव प्रसादं विहाय किमन्यत् अस्माभिः प्रार्थनीयम् ? तव कृपावशात् आर्यपुत्रस्य प्रतिभा एवमेव अनिशं विजृम्भताम् ।

(कतिचित् पदानि गत्वा पुनः स्थित्वा —)

अद्य सभायां स्वयं महाराजः आर्यपुत्रं गौरवोपाधि-वितरणेन संमानयिष्यति । यदाप्रभृति पूर्वेद्युः नाटकप्रयोगावसरे राज्ञा एवम् उद्घोषि-

तम्, तत आरभ्य कृतार्थमिव आत्मानं पश्यामि । ननु पत्युः सार्वजनीनात् गुणग्रहणोत्सवात् ऋते किमन्यत् अस्माकं स्त्रीणां प्रीतिस्थानम् ?

(प्रविश्य)

चतुरिका — स्वामिनि ! प्रागेव उत्थितः अस्ति स्वामी । किमपि चिन्तनपर इव आसीत् । 'अयम् अहम् आगच्छामि' इति संदिष्टम् अस्ति स्वामिना ।

संगीता — भवतु । अत्रैव नाथं परिपालयिष्यामि ।

(चतुरिका निष्क्रान्ता। संगीता भासस्य पुस्तकानि, लेखन-सामग्रीं च स्वच्छीकर्तुं यथायोग्यं च आरचयितुं पुनरपि आरभते । अत्रान्तरे दासी पुनरपि प्रविशति ।)

चतुरिका — स्वामिनि ! कोऽपि युवा द्वारि उपस्थितोऽस्ति। स्वामिदर्शनं प्रार्थयते ।

संगीता — युवेति भणसि ? कीदृशः सः ?

चतुरिका — स्यात् पञ्चदश-षोडश-वर्षीयः । किं च, नायम् अत्रस्थः, आगन्तुक इव भाति ।

संगीता — कथं त्वया ज्ञातम् ?

चतुरिका — किमत्र ज्ञातव्यम् ? तस्य वेष-वैचित्र्यात् ज्ञातम्, भाषणप्रकाराच्च ।

संगीता — साधु ! चतुरिका खलु त्वम् । ततस्ततः ?

चतुरिका — मां पृष्टवान् (तमनुकुर्वती) 'अपि उदयनकथा-कोविदस्य तत्रभवतः महाकवेः श्रीभासस्य इदमेव गृहम् ?' मया 'तथा' इत्युक्ते भणति, 'कच्चित् कविराजः दर्शनं वितरिष्यति ?'

संगीता — ततस् त्वया किम् उक्तम् ?

चतुरिका — मया उक्तम् 'नायं दर्शनावसरः। अयं खलु स्वामिनः प्रतिभा-साधनस्य अवसरः । पुनः कदाचित् आगच्छ ।'

संगीता — ततस्ततः ?

चतुरिका — ततो भणति, 'भवति ! मा एवं निष्ठुरा भूः । योजन-शतानि अतिक्रम्य दर्शनार्थी आगतोऽस्मि ।'

संगीता — एवं भणति ? प्रवेशय तर्हि तम् । मा भूत् तपस्वी निराशः ।

चतुरिका — तथा। (निष्क्रम्य, अध्वग-वेषेण शारद्वतेन सह पुनः प्रविश्य, शारद्वतम् उद्दिश्य) इयम् अस्माकं स्वामिनी। उपसर्प।

शारद्वतः — भद्रे! वन्दे।

संगीता — चिरं जीव, वत्स! उपविश। (स संकुचति।) अयि, उपविश। अलं संकोचेन। (शारद्वतः उपविशति।)

संगीता — किंनामधेयो वत्सः? कुतो वत्सः? किं वा एवम् अति-दूरागमने प्रयोजनम्?

शारद्वतः — शृणोतु आर्या। अहमस्मि शारद्वतो नाम उज्जयिनीयः। पित्रा यथाकालम् अहं गुरुगृहं प्रवेशितः। कतिचित् वर्षाणि मया तत्र अतिवाहितानि। अतितीव्राऽस्ति मे स्मृतिः। सकृत्-पाठीव अस्मि। न तु शास्त्राभ्यासे रमते मे मनः।

संगीता — एवम्? कुत्र तर्हि रमते?

शारद्वतः — भवति! काव्यालापेषु। विशेषतश्च ...

चतुरिका — स्वामिनि! कोमलमतिः इव आर्यः।

संगीता — चतुरिके! मा एनम् अन्तरा प्रतिबधान। स्वैरं वक्तु शारद्वतः।

शारद्वतः — विशेषतश्च नाटक-विरचने रसं गृह्णामि।

संगीता — अम्मो! समान-व्यसनौ अतिथि-यजमानौ!

शारद्वतः — सोऽहं विगताध्ययनरुचिः असमाप्ते एव विद्याध्ययने गुरुभिः गृहं प्रतिप्रेषितः। अत्रान्तरे मया भावि-जीवन-विषयकः निर्णयः कृत आसीत्। गृहं गतेन मया निवेदितः स निर्णयः। श्रुतमात्रे तस्मिन् अस्माकं स जमदग्निः ...

संगीता — (साश्चर्यम्) जमदग्निः?

शारद्वतः — (लज्जितः) नाम अस्माकं पितृचरणाः। तैः द्वारं प्रति अङ्गुलि-निर्देशः कृतः, उक्तं च, 'इदमस्ति उद्घाटितं द्वारम्। अनिरुद्धाः सन्ति दश दिशः। यत्र कुत्रापि गच्छ। वेदाचार्याणाम् इदं गृहम्, न शैलूषाचार्याणाम्।'

संगीता — अहह। निष्कासितस् तर्हि वत्सः स्वगृहात्। ततस्ततः?

शारद्वतः — अस्माकं कृते तावत् अनुकूल एवासीत् स अर्धचन्द्रः। तत्र गृहे वस्तुम् इच्छत्येव कः? उज्जयिन्यां तेषु तेषु उत्सवेषु दृष्टानि

सन्ति मया नैकानि नाटकानि । न तु एकमपि तत्रभवतो भासस्य नाटक-सदृशम् । गृहीतोऽस्मि स्वयं नाट्यलेखन-स्वप्नेन । कियन्तमपि कालं ममायम् अभिलाषः, तत्रभवतः शिक्षया नाट्य-लेखनम् अभ्यस्यामि इति । गृहात् निर्वासितमात्रेण मया दिष्टया एतन्नगरगामी सार्थो लब्धः । तेन सह च यथाकथंचित् अत्र प्राप्तः ।

संगीता — अहो ते परिश्रमः ! अहो तितिक्षा ! अथ पृच्छामि, कविराजः त्वां शिष्यत्वेन स्वीकरिष्यति इति कथं त्वया ज्ञातम् ? अपि तस्य स्वभाव-विशेषे त्वं किमपि जानासि ?

शारद्वतः — आर्ये ! कथमिव तत्रभवतः स्वभाव-विषये अहं साक्षात् किमपि जानीयाम् ? किं तु दृष्टानि सन्ति मया तस्य नाटकानि । शैलीं च कवेः शीलानुगामिनीम् आहुः । किं च तर्कयामि ...

संगीता — किं तर्कयसि ?

शारद्वतः — तर्कयामि यत् न तादृशः आकृतिविशेषः प्रत्याख्यान-रूक्षो भविष्यति, यस्तथा नाम सुभगाकृतिः, मधुराभाषी, प्रिय-दर्शनः, सानुक्रोशः, चतुरः, अगर्वः, दाक्षिण्य-परवशः ...

(सहसा प्रविश्य)

भासः — प्रिये ! लब्धम् । लब्धम् उत्तरम् । (शारद्वतं दृष्ट्वा) अये, को न्वयं प्राघूर्णिकः ?

संगीता — (सपरिहासम्) स्वागतं नाट्याचार्यस्य । जयतु नाट्याचार्यः ।

भासः — आर्ये ! को न्वयम् अद्य अपूर्वः स्वागत-विधिः ? ननु नूतनोऽयं समुदाचारः ।

संगीता — दिष्टया वर्धते आर्यपुत्रः प्रथम-शिष्य-लाभेन । शिष्य-सापेक्षो हि आचार्य-शब्दः । एष उपस्थितोऽस्ति भवतः प्रथमः शिष्यः । संभावयतु वत्सम् आर्यपुत्रः । इयम् अहम् आगतैव । (निष्क्रान्ता ।)

शारद्वतः — प्रसीदतु कविराजः । शारद्वतोऽहम् उज्जयिनीतः शिष्यभावेन उपसन्नोऽस्मि । अनुगृह्यताम् अयं जनः स्वीकरणेन । (पादयोः पतति ।)

भासः — उत्तिष्ठ । वत्स ! उत्तिष्ठ । उपविश । (शारद्वतः उत्थाय उपविशति ।) किं मत्सकाशात् अध्येतुम् इच्छसि ?

शारद्वतः — भवता अध्यापितः नाटच-लेखन-कलाम् अधिगन्तुम् उत्सहे ।

भासः — अहो नु खलु भोः ।

शारद्वतः — किमत्र आश्चर्यम् ?

भासः — कुतस्ते इयं बुद्धिः समुत्पन्ना ? नेयं विद्या अर्थकरी, न कीर्तिकरी ।

शारद्वतः — ननु भवान् अपि एवं वक्ति इति ...

भासः — (विहस्य) मा मम उदाहरणेन वञ्चितो भूः । न सर्व एव कवयो भाग्यवन्तः । विरला हि महाराज-सदृशाः रसिकाः राजानः, विशेषतश्च नाटचे बद्धरुचयः । तद् यदि अर्थकामोऽसि, यशो वा वाञ्छसि, तर्हि शास्त्राणि अधीष्व । पण्डितो भव । लप्स्यसे राजाश्रयम् ।

शारद्वतः — असाध्यो रोगी इव वैद्यैः, पूर्वमेव परित्यक्तोऽस्मि गुरुभिः । मयापि जन्मान्तर-साध्यत्वेन सुरक्षितोऽस्ति शास्त्राभ्यासः ।

भासः — अथ धनागमः ?

शारद्वतः — लभ्यते, यदि विधि-लिखितं स्यात् । न वा लभ्येत । यत्सत्यम्, नाटचलेखनं विहाय नान्यत् किमपि मे प्रतिभाति ।

भासः — एवं नाम आविष्टोऽसि नाटच-लेखन-ग्रहेण ! पुनरपि चिन्तय । ततो निर्णय ।

शारद्वतः — किं भोः कश्चिद् लाभालाभौ विगणय्य प्रेमपतितो भवति ?

भासः — (विहस्य) अनुत्तरम् उक्तम् । (स्मृतिम् अभिनीय) अथ वा सर्वं तावत् तिष्ठतु । कदा त्वम् अत्र नगरं प्राप्तः ?

शारद्वतः — पूर्वेद्युः सायम् । दिष्टचा समयागतः 'अविमारक'स्य प्रयोगं द्रष्टुम् अशक्नवम् ।

भासः — किं पूर्वेद्युः त्वं तत्र उपस्थित आसीः ?

शारद्वतः — आम् । तत्रैव मया भवान् प्रथमं दृष्टः ।

भासः — अथ कुत्र भुक्तम् ?

शारद्वतः — प्रयोग-दर्शनेन अपहृत-चित्तत्वात् भोजनं नैव विभावितम् ।

भासः — कुत्र सुप्तम् ?

शारद्वतः — समीपस्थे कार्तिकेय-मन्दिरे ।

भासः — अद्य प्रातराशः कुत्र भुक्तः ?

शारद्वतः — अत्र आगमनोत्सुकेन मया स विस्मृत एव ।

भासः — धिक्, मूर्ख ! तत् किं स्पष्टं न वदसि, पूर्वेद्युः प्रभृति अभुक्तोऽस्मि इति ? कः कोऽत्र भोः ?

(ततः प्रविशति प्रातराश-हस्ता संगीता ।)

संगीता — (शारद्वतम् उपगम्य) गृहाण, वत्स! ननु क्षुधितः स्याः। अलं संकोचेन । (स भोक्तुं प्रारभते ।)

भासः — अयि, कथं नु त्वया मम हृद्गतं मत्तोऽपि पूर्वं ज्ञातम्।

संगीता — एतावन्ति वर्षाणि आर्यपुत्रेण सह नीतानि । किम् इदमपि न उत्पश्येयम् ? (उपगम्य भासस्य समीपे उपविशति । इतःपरं तयोः संवादः जनान्तिकं भवति ।)

भासः — यदि आर्या एवं मम भावज्ञा, तर्हि कथयतु यद् अन्यदपि मम मनसि वर्तते ।

संगीता — कथयानि ?

भासः — कथय ।

संगीता — आर्यपुत्रस्य अयम् अभिप्रायः, शिष्यत्वेन स्वीकृत्य एष वत्सः गृहे एव स्थापनीय इति ।

भासः — कथम् ! इदमपि ऊहितम् ! भवतु, किं वा भवती मन्यते ?

संगीता — अपि कदाचित् मया आर्यपुत्रस्य संकल्पः अननुमतः?

भासः — अनुमन्यसे तर्हि ?

संगीता — यत्सत्यं ममैव हृदयेन संमन्त्र्य इव आर्यपुत्रेण इदं चिन्तितम् ।

भासः — प्रीतोऽस्मि तव आनुकूल्येन । अहो स्वर-संवादित्वम् आवयोर् हृदय-वीणयोः ।

संगीता — नास्ति आवयोः संतान-लाभः भाग्य-लिखितः। तत् पुत्रीभूय तिष्ठतु अयम् अत्रैव ।

भासः — साधु उक्तम् । (शारद्वतम् उद्दिश्य) अयि, समाप्तम् ?

शारद्वतः — अथ किम् ?

भासः — शक्यम् अधुना भाषितुम् । न हि पिपासितेन इव बुभुक्षितेनापि काव्यरसः पीयते ।

शारद्वतः — आज्ञापयतु भवान् ।

भासः — कथय तावत् । किम् एतावत्पर्यन्तं त्वया पठितम् ?अपि किंचित् लिखितम् ?

शारद्वतः —अस्ति तावत् कश्चित् शास्त्राणां मुख-परिचयः। स तु अत्र अनिर्देश्य एव । रामायण-महाभारतयोस्तु विशेषा मे रुचिः। कथा-वाङ्मयमपि हरति मे मनः । लोककथासु अपि आत्त-रसोऽस्मि ।

भासः — अथ नाटचम् अन्तरेण ?

शारद्वत — अभ्यस्तानि सन्ति मया शिलालेः नटसूत्राणि । भरत-मुनेः नाटचशास्त्रमपि मया नैकवारम् अधीतम् । किं तु, अपि सत्यं कथयानि ?

भासः — एतावत्-कालपर्यन्तम् असत्यमेव कथितम् ?

शारद्वत — (विहस्य) न तथा । केवलं वाचोयुक्तिः सा ।

भासः — भवतु । कथय ।

शारद्वत — इदमेव अवगतं यत् न नाटचशास्त्रम् अधीत्य कश्चित् नाटच-लेखनं कर्तुं शक्नोति । (उभौ हसतः ।)

भासः — तेन हि विदित-वेदितव्य एवासि । एकं तु वक्तव्यम् । अन्यत् किमपि पठ, मा वा पठ । एकं ग्रन्थं तु अवश्यम् अधीष्व ।

शारद्वतः — (सौत्सुक्यम्) कोऽसौ ग्रन्थः ?

भासः — जीवन-ग्रन्थः ।

शारद्वतः— (किमपि अपूर्वं शृण्वन्निव भासं कुतूहलपूर्णया दृष्टचा प्रेक्षमाण आस्ते ।)

भासः — शारद्वत ! नाटचं मनुष्यस्य निखिलं जीवनं व्याप्य स्थितमस्ति । केवलम् अमोघ-दर्शिनी दृष्टिः अपेक्ष्यते, या तत् लक्ष्यी-कुर्यात् । तत् न केवलं राजप्रासादे वर्तते, किं तु पांशुलपादस्य हालिकस्य कुट्यामपि । न केवलं महापुरुषाणां जीवने, किं तु युष्मद्-अस्मदादीनां

जीवनेऽपि। यदि तव हृदयं संवेदनाक्षमं स्यात्, करुणा-मसृणं स्यात, तर्हि शक्ष्यसि त्वं जगति ओतं प्रोतं च इदं नाट्यं संवेत्तुम्।

शारद्वत — (भारित इव) एवं भणति भवान्?

भासः — यदि एतादृशं किमपि नाट्यबीजं कस्यापि लब्ध-नाट्य-प्रतिभस्य पुरुषस्य मनसि स्फुरेत्, तर्हि तत् स्वयमेव अङ्कुरितम्, आकारितं च भवेत्। नाटकं न लेखकः लिखति। स्वयं नाटकमेव लेखकेन आत्मानं लेखयतीव। नेयं नाट्यलेखनविद्या अध्यापनेन लब्धव्या। नाट्यात्मनि पुरुषे इयं स्वभावादेव विकसति। कथमिति पृच्छ।

शारद्वतः — कथयतु आचार्यः।

भासः — यथा प्रेमपतितस्य जिह्वायां प्रियाराधनचतुरा पदावलिः।

(उभौ हसतः।)

संगीता — अम्मो! आर्यपुत्रोऽपि शारद्वतः संवृत्तः!

भासः — अतोऽहं ब्रवीमि, नाहम् अध्यापयिष्यामि इव। त्वम् अत्र वस। मम लेखन-पद्धतिम् अवलोकय। अहं काले काले त्वया सह चर्चां करिष्यामि। त्वया लिखितं परीक्षिष्ये। एवं स्वयमेव त्वं कालेन अध्येष्यसे।

शारद्वतः — यथेच्छन्ति आचार्यचरणाः।

भासः — अन्यद् एकम्। आत्मीयमेव गेहं विद्धि। मा आत्मानं परकीयं मन्यस्व। यथा अन्यो गृहजनः, तथैव निवस।

संगीता — चतुरिके! चतुरिके!

(प्रविश्य)

चतुरिका — इयमस्मि। को नियोगः अनुष्ठीयताम्?

संगीता — शारद्वतम् अन्तर्गृहं प्रवेशय। अध्वश्रमखिन्नोऽस्ति सः। तस्य स्नानादिव्यवस्थां कुरु। अद्यप्रभृति सः अत्रैव वसिष्यति।

चतुरिका — तथा। (निष्क्रान्ता। तामनु शारद्वतश्च।)

संगीता — शोभनोऽस्ति वत्सः। मन्ये न केवलं शिष्यभावम्, पुत्रत्वमपि सुष्ठु निर्वक्ष्यति।

भासः — न जाने कस् तावत् जन्मान्तर-संबन्धो वर्तते।

संगीता — (सहसा स्मृतिम् अभिनीय) आर्यपुत्र! त्वं तदानीं 'लब्धम्। लब्धम् उत्तरम्' इति वदन् प्रविष्टः। किं तत्?

भासः — प्रिये ! जानासि एव त्वम्, यद् एतान् दिवसान् विचारमग्नोऽस्मि । किमपि नवीनमेव स्फुरति ।

संगीता— सामान्यतो जानामि । न तु विशेषेण किं । नु खलु तत् ?

भासः — एतावत्कालपर्यन्तं मया नाटकानि लिखितानि । प्रायेण प्रीतिविषयकाणि । वासवदत्ता-वत्सराजयोः प्रेम । कुरङ्गी-अविमारकयोः प्रेम । वसन्तसेना-चारुदत्तयोः प्रेम । स्त्रीपुंसयोः प्रथमानुरागो नाम किमपि अपार्थिवं रत्नम् । कियत् कियन्नु तद् उद्गातव्यम् ? स्थाने एव अहमहमिकया तत् पूर्वैः नूतनैश्च कविभिः गीतम्, कल्पान्तं यावत् गास्यते च । न च अस्माकं कथाभाण्डागारे किमपि वैरल्यं नाट्यरूपेण उपन्यासक्षमाणां प्रेम-कथानाम् । सा पतिव्रतानाम् आदर्शभूता वृत-संवरणा तपती । सा वशीकृत-पुरूरवाः, चिरयौवना, सदाकामिनी दिव्याङ्गना उर्वशी । सा यथैव रूपातिशायिनी तथैव व्यवहार-निष्ठुरा, विलोभित-दुःषन्ता, तापस-कन्या शकुन्तला । कियन्त्यपि नाट्यबीज-मौक्तिकानि भारतसागरे शेरते । प्रथमदर्शनोत्थ-प्रेम-पराणि कियन्त्यपि नाटकानि तानि उपजीव्य प्रणेतुं शक्यानि । न तु अधुना तादृशानां नाटकानां विरचने रमते मनः । न हि प्रेमैक-सर्वस्वं जीवितम् ।

संगीता — (सपरिहासम्) – हं ! सदृशमेव इदम् अतिक्रामतो यौवनस्य ।

भासः — न न । अलमेवं वक्तुम् । ननु परिचिताऽसि एव मे स्वाभाव्येन ।

संगीता — जानामि, आर्यपुत्र ! जानामि । क्रीडितं मया ।

भासः — आदित एव न कदापि मया जगतीतलं व्याप्य स्थितं दुःखं विस्मर्तुं पारितम् । कियत् दुःखम् ! कियत् विश्वरूपम् ! कियत् सर्वंगामि ! कियत् सूक्ष्मम् ! तस्यां तस्यां परिस्थितौ गीयमानः जीवित-संगीतस्य यः कोऽपि रागो भवतु नाम, मन्ये सर्वत्रैव तत्र दुःखं वादि-स्वरायते ।

संगीता — सत्यम् । नाथ ! सत्यम् । सर्वं दुःखमिति उक्तमेव भगवता गौतमेन ।

भासः — न केवलं सौगतसमयोऽयम् । जन्म-मृत्यु-जरा-व्याधि-दुःखदोषानुदर्शिनाम्, अत एव 'सर्वमेव दुःखं विवेकिनाम्' इति मन्वा-

नानाम् अस्माकम् आस्तिकानामपि अयमेव सिद्धान्तः। सोऽहं मन्ये, किमिति इदं दुःखं नाटकस्य विषयो न भवतु? कुतः सर्वदैव नायिका-नायकयोः संगमान्तेन नाटकेन भवितव्यम्? यदि नाटकं नाम जीवन-प्रतिबिम्बम्, किमिति दुःखमपि न तत्र प्रतिबिम्बितं भवतु? अपि स्मरसि?

संगीता — किमिव?

भासः — आवयोः यवनमित्रम्, स अन्तियोकः योऽत्र पुरा अवसत्? स तावत् वदति स्म, यत् यवनदेशे प्रायः दुःखान्तान्येव नाटकानि भवन्ति। ते किल दुःखं देवतानां क्रोधमूलकं मन्यन्ते।

संगीता — हं। स्मरामि।

भासः — अन्यच्च।

संगीता — किमिति?

भासः — कविपुत्रादीनां नाटकानि त्वया दृष्टानि सन्त्येव। अपि त्वया तत्र एको विशेषः अवधारितः?

संगीता — कोऽसौ?

भासः — तत्र पात्राणि कात्स्न्र्येन एकरसानि भवन्ति। यदि सज्जनः, तर्हि मूर्तिमत् सौजन्यमिव। यदि दुष्टः, तर्हि मूर्तिरिव दुष्टतायाः। किं तु स्थूलमिदं पात्र-लेखनम्। नैते नाटककाराः संभावयन्ति, यत् सज्जनस्यापि मनसि कदाचित् मोहः क्षणमात्रं चोरपदेन प्रविशेत्। समराङ्गणे अनवेक्षित-शस्त्रशतसंप्रहारः कश्चित् साहसिकः गृहे कदाचित् मूषकादपि बिभीयात्। क्रूर-हृदयस्य वा कस्यचित् आयुध-जीविनः लुण्टाकस्य हृदयं क्वचित् असहायस्य बालकस्य दर्शनेन द्रवेदपि। अतीव जटिलं ग्रन्थिलं च मानव-जीवितम्। न तद् एवं सुबोधीकर्तव्यम्। तदेव नाटकम् उच्चकोटिकं स्यात्, यत् जटिलम् इमं मानवस्वभावं याथातथ्येन चित्रयितुं प्रभवेत्। आस्तां तावदेषा कथा। संगीते! अद्य प्रभाते मया किमपि नवीनं स्फुरणम् अनुभूतम्।

संगीता — अम्मो! अद्यैव प्रभाते!

भासः — एवम्। कुतः?

संगीता — तदस्तु। कथय तावत्। (सलाडिमम्) कथय।

भासः –– 'रामायण-महाभारते नाटचीकुरु'। अयम् आदेश इव मया अन्तर्मनसि लब्धः। (आसनात् उत्तिष्ठन्) तं चाहम् अनुष्ठास्यामि। अहं रामायण-महाभारताभ्यां नाटचरूपं प्रदास्यामि। एते आर्षमहाकाव्ये नाम किमपि संभृतं मधु। काऽपि अक्षय्या खनिः नाटचवस्तूनाम्। यत् नाटचम् अद्यावधि केवलं श्रोत्र-विषयोऽस्ति तत् नेत्रगोचरं कारयिष्यामि। यत् पुस्तके निलीनम् अस्ति, तत् रङ्गमञ्चे मूर्तिमत् अवतारयिष्यामि। विशालीकुर्वन्तु जनाः नेत्राणि इदंप्रथमतया रङ्ग-मञ्चे आविर्भवत् इदं महानाटचं साक्षात् अवलोकयितुम्। अहं रामायण-महाभारते रङ्गभूमौ अवतारयिष्यामि। किं तु यथा अहं ते पश्यामि, तथा। यथा अहम् ते अवगच्छामि, तथा। मम कल्पनानुसारम्। यथा पात्राणि स्वाभाविकतराणि भविष्यन्ति, सचेतनतराणि भविष्यन्ति, सूक्ष्मतराणि भविष्यन्ति, मानवतराणि भविष्यन्ति। इदं रामायण-महाभारतयोः नाटचीकरणमेव इदानीं मम जीवित-कार्यं भविष्यति। कथं वा भवती मन्यते ?

संगीता –– (सपरिहासम्)– ननु लेखकेन केवलम् आत्मनिष्ठेन भवितव्यम् इति भवान् वदति, तत् कुतो मद्वचनस्य अवसरः ?

भासः –– (सपरिहासम्)– ननु, अत एव पृच्छामि। किं त्वं मत्तोऽपि भिन्ना ?

संगीता — (हसन्ती) अलम्। अलम्। बहु मानिताऽस्मि प्रियवादिना आर्यपुत्रेण।

भासः — तेन हि ब्रूहि तावत्।

संगीता — नूनम् अपूर्वोऽयं कल्पः। सुसदृश एवायम् आर्यपुत्रस्य प्रातिभस्य चक्षुषः। कियत् जनाय रोचिष्यते, इति तु अन्यत्। कामं जनः नावीन्यप्रियः, न तु सः क्रान्तिप्रायं नावीन्यं सोढुं क्षमः।

भासः — भवतु नाम। न त्वहम् अन्तःस्फुरणम् अतिक्रमिष्यमि। किं च, यदि अद्य मे कल्पना जनाय न रोचते, श्वः रोचिष्यते। सर्वत्र हि अभ्यासात् रमते। किं च, लेखकेन न केवलं जनरुचिः संमाननीया, सा स्वमतानुसारं निर्मातव्या, संस्कर्तव्या च।

संगीता — सत्यमाह भवान्। अथ महाराजः किमिव मन्येत ?

भासः — म-हा-रा-जः। न खलु शक्यं तत् तर्कयितुम्। तथापि महान् देवस्य मयि विश्वासः। वर्तते च तस्य मयि कोऽपि प्रसादातिशयः। ननु अनेन उपोद्घातेन स्मृतम्-अद्य पुनरपि महाराजः गौरवोपाधिवितरणेन मां सभाजयिष्यति। को वा स उपाधिः स्यात्?

संगीता — ममापि अस्ति अत्र कुतूहलम्। किं तु महाराजस्य रसिकतां जानन्ती मन्ये सः अन्वर्थ एव उपाधिः स्यात्?

भासः — यः कोऽपि भवतु। (क्षणं तूष्णीं स्थित्वा) इदमपि एकं चिन्तनीयम्।

संगीता — किं तत्?

भासः — अस्मिन्नपि वर्षे सौमिल्लक-वसुमित्रौ स्पर्धायां पराभूतौ। सौमिल्लकस् तावत् ऋजुमनस्कोऽस्ति। नेदं स गणयिष्यति। वसुमित्रस्तु न तथा। न जाने कथं स इदं सहिष्यते?

संगीता — एवं न्विदम्। तथापि का गतिः? एवं नाम जीवितम्।

भासः — युक्तं भणसि। उक्तमेव भगवता व्यासेन-'प्राप्तं प्राप्तम् उपासीत।'

(प्रविश्य)

चतुरिका — स्वामिन्, आस्थानपण्डितो देवरातः द्वारि उपस्थितोऽस्ति।

भासः — आस्थानपण्डितो देवरातः? (स्वगतम्) किमर्थं नु स आगतो भवेत्? (किंचिद् अनिच्छया, प्रकाशम्।) प्रवेश्यताम्। (निष्क्रान्ता चतुरिका संगीता च।)

(प्रविश्य)

देवरातः — (स्वगतम्) महाराजस्य संदेशेन अत्र प्राप्तोऽस्मि। अन्यथा कस् तावत् राजप्रसादगर्वितस्य अस्य कविब्रुवस्य गृहे पादन्यासमपि कर्तुं मनसि कुर्यात्? (भासं दृष्ट्वा) नमो नमः। कविराज! अपि प्रतिभा वर्धते?

भासः — नमो नमः। आगच्छन्तु पण्डितराजाः। अलंक्रियताम् इदम् आसनम्।

देवरातः — (सर्वतः अवलोकयन्) अहो सश्रीकता भवनस्य! अहो शोभातिशयः वस्तु-विन्यासस्य! अहो संपन्नता उपकरण-संभारस्य!

भासः — सर्वोऽप्ययं देवस्य प्रसाद-महिमा।

देवरातः — (स्वगतम्) अहो अस्थाने महाराजस्य द्रव्योत्सर्गः। सोऽपि अस्मादृशान् पण्डितान् विलङ्घ्य अस्य अक्षर-चिन्तकस्य कृते। (प्रकाशम्) अथ किम्। अथ किम्। अस्त्येव महाराजस्य गुणग्राहिता दशसु अपि दिक्षु अशेषजनस्य कर्णातिथीभूता। साधु! शोभनम्!

भासः — अथ किंनिमित्तम् अद्य चरण-धूलि-न्यासेन कृतार्थीकृतम् अस्मदीयं गृहम्?

देवरातः — देवस्य संदेशम् आदाय उपस्थितोऽस्मि।

भासः — देवस्य संदेशः? (उत्थाय, अञ्जलिं बद्ध्वा) अवहितोऽस्मि।

देवरातः — ननु आसनस्थितेन एव कविराजेन श्रोतव्यः देवस्य संदेशः। (भासः उपविशति।) राजदारिकां भवान् जानात्येव।

भासः — (शुष्कस्वरेण) जानामि। किं ततः?

देवरातः — निपुणा। अतीव निपुणा। कुशाग्र-मतिः। अतीव कुशाग्र-मतिः।

भासः — हं।

देवरातः — अहं तत्रभवतीम् आन्वीक्षिकीं काणादं च अध्यापयामि। – भवानपि तां काव्यम् अध्यापयति इति श्रूयते। साधु। अतीव साधु! राजपुत्री अतीव निपुणा। अतीव कुशाग्र-मतिः। कुत इति चेत्...

भासः — ननु पण्डितराज! अहं देवस्य संदेशं श्रोतुम् उत्सुकोऽस्मि।

देवरातः — उच्यते। उच्यते। अद्य प्रभाते यथानित्यम् अहम् अध्यापनार्थं राजकुलं गतोऽस्मि। व्याप्ति-लक्षणं प्रस्तुतम्। कविराज! किं कथयामि? एवं दुर्ज्ञेयोऽयं विषयो नु। राजपुत्र्या तु एवं नाम झटिति अवबुद्धोऽयं विषयः। अतीव निपुणा। अतीव कुशाग्रबुद्धिः।

भासः — मन्ये महाराजस्य संदेशं श्रावयितुं भवान् अत्र प्राप्तः।

देवरातः — इदम् उच्यते। इदम् उच्यते। क्रमेण उच्यते। अद्य यावदेव अध्यापनं समाप्य निर्वर्तितुकामोऽस्मि, तावत् महाराजेन अहम्

आहूतः। स्वयं महाराजेन आहूतः। आज्ञप्तं च, "पण्डितराज! मद्-वचनात् गत्वा भासकविः उच्यताम्, 'इच्छामो वयम् उपाधिना सहैव किमपि पारितोषिकं प्रदानीकर्तुम्। तत् ब्रूहि, किं ते प्रियम्'" इति।

भासः — अहो महानुभावता देवस्य। पण्डितराज! मद्वचनात् विज्ञाप्यतां देवः, "कस्य वा अन्यस्य प्रसादं भुञ्ज्महे? लब्धमेव सर्वं यत् लब्धव्यम्। किम् अन्यत् काङ्क्षणीयम्? देवस्य सौहार्दम् इत्थमेव मयि अखण्डितं वर्तताम् इत्येव याचे" इति।

देवरातः — उत्प्रेक्षितमेव इदं देवेन। अत एव तेन अहं प्रेषितः। कविराज! श्रूयतां मम वचनम्। नैतादृशाः अवसराः पुनरावर्तिनः। प्रसन्नोऽस्ति देवः। तद् अधुनैव याच्यतां किमपि — दासीदासं, हस्त्यश्वं, शिबिकायानं, आभरणानि, अन्यद्वा अभिप्रेतम्।

भासः — ननु उक्तमेव मया। सत्यमेव नाहं किमपि अभिलषामि। कोऽत्र आग्रहस्य अवसरः?

देवरातः — (स्वगतम्) प्रार्थयितुमपि बुद्धि-विभवः अपेक्ष्यते। देवः कामं यत् किमपि प्रसादीकर्तुं सिद्धो भवतु, कुतोऽयं गर्भ-दरिद्रः याचितुं जानीयात्? (प्रकाशम्) ननु कविराज। न भवान् व्यवहारं जानाति।

भासः — स्यादपि तथा। न तु अहं कश्चित् चाटुकारः इति तु सत्यम्।

देवरातः — 'यथा भवान्' इति वाक्यशेषो नु? तथापि आस्तां तावत्। क्रियतां मम वचनम्। अनभ्यस्तं राज्ञां नकार-श्रवणम्। यदि भवता राजाज्ञा न मानिता, तर्हि तत् महान्तं राजक्रोधम् उत्पादयेत्। तद् याच्यतां किमपि।

भासः — पण्डितराज! युष्मत्तोऽपि सम्यक् अहं देवं वेद्मि। नासौ क्रुध्येत्। तत् गत्वा निवेद्यतां मम प्रतिवचनम्।

देवरातः — कविराज! श्रूयतां मम उपदेशः। मा एवं राजानम् अवगणयतु भवान्। राजक्रोधो नाम सर्वसुखहानिः, सर्वदुःखप्राप्तिश्च।

भासः — अहो हास्यम् अभिधानम्। ननु प-ण्डि-त-रा-ज! यदि सुखस्य दुःखस्य च कश्चित् दाता स्यात्, तर्हि स एको भगवान् रमारमणो

नारायण एव । यदि दातव्यम्, तर्हि तेनैव । यदि ग्रहीतव्यम्, तर्हि तस्यैव सकाशात् । वयं सर्वे सूत्रबद्धाः पुत्तलिका इव । तद् आस्तां तावत् । निश्चिन्तोऽस्मि, यत् न देवः अन्यथा ग्रहीष्यति । तत् यथोक्तं प्रतिवचनं निवेद्यताम् ।

देवरातः — एष भवतो निर्णयः ?

भासः — बाढम् । एष मे निर्णयः ।

देवरातः — भवतु । का गतिः ? कथयिष्यामि । (स्वगतम्) कथयिष्यामि च देवाय यथा 'राजप्रसाद-दुर्ललितोऽयं कविमन्यः देवमपि न गणयति, तृणाय मन्यते देवम्', इति । अस्मानपि विलङ्घ्य राजकृपायाः अयम् अंशहरः अनेन निमित्तेन अविस्मरं पाठम् अध्यापनीयः । (निष्क्रान्तः ।)

(ततः प्रविशति संगीता ।)

संगीता — गत इव देवरातः ।

भासः — हं । गतः ।

संगीता — किंनिमित्तम् अत्र आगतः आसीत् ?

भासः — देवस्य संदेशम् आदाय । देवः किमपि पारितोषिकमपि मह्यं प्रसादीकर्तुम् इच्छति । तद्-विषये मम अभिप्रायं ज्ञातुं तेन देवरातः प्रेषितः ।

संगीता — (सानन्दम्) एवम् ? किं तर्हि प्रार्थितं भवता ?

भासः — प्रार्थितम्, देवस्य सौहार्दमेव मम पारितोषिकम्, केवलं तदेव अनुवर्तताम् इति । — कच्चित् संमतं ते ?

संगीता — (एक-द्वि-क्षणोत्तरम्) आर्यपुत्र ! यत् तुभ्यं रुचितम्, तत् मह्यमपि रुचितमेव ।

भासः — प्रियं मे । प्रियं मे । संगीते ! न जाने कथम् अहं देवस्य सौहार्दस्य अनृणो भविष्यामि । सत्कारोऽपि नाम सत्कारेण प्रतीष्टः प्रीतिम् उत्पादयति ।

संगीता—मन्ये सत्कारेण लब्धोत्साहः नाथस्य अधिकतरः प्रतिभा-विलास एव देवस्य अभिमतं प्रतिप्रियं भवेत् ।

भासः — सुष्ठु उक्तम् । आर्ये, एकं कर्तव्यं तावत् साधु स्मृतम्। विदितमेव ते यद्, यत्किंचित् मया साहित्ये कर्तु पारितम्, तत्र उपाध्यायो ज्ञाननिधिरेव कारणम् । तेनैव शास्त्र-कलानां मुक्तहस्ताभ्यां वितरणेन अहम् एवं संस्कारितः । यदि परमकारुणिकेन तेन अयं जनः संवर्धितो विनीतश्च नाभविष्यत् ... न जाने का मम गतिः अभविष्यत् । तद् युक्तम् अस्मिन् दिने तद्दर्शनेन आत्मानं पावयितुम् ।

संगीता — युक्तमाह आर्यपुत्रः । भवतु एतन्मङ्गलादिः अद्यतनीयः समारोहः । तदेहि । उपाध्यायं द्रष्टुं गच्छावः । (निष्क्रान्तौ)

(जवनिका-पातः ।)

द्वितीयं दृश्यम् ।

[स्थानम् — राजप्रसादः । राजसभा संमिलिता अस्ति । अमात्यः, उपाध्यायः ज्ञाननिधिः, आस्थानपण्डितः देवरातः, नाटककारौ वसुमित्र-सौमिल्लकौ, अन्ये च स्वे स्वे स्थाने उपविष्टाः सन्ति ।]

वसुमित्रः — (जनान्तिकम्) तस्य कार्यस्य का वार्ता ?

देवरातः — विपन्नप्रायं तत् ।

वसुमित्रः — कथमिव ?

देवरातः — मया प्रयत्नः कृतः । किं तु देवस्य महान् खलु पक्ष-पातः भासे ।

वसुमित्रः — अधुना किं कर्तव्यम् ?

देवरातः — अनुकूलस्य कालस्य प्रतीक्षा । किमन्यत् ?

वसुमित्रः — हं । इत्थमेव जरा आगमिष्यति ।

देवरातः — मा भवान् एवम् अङ्गानि मुञ्चतु ।

वसुमित्रः — का तर्हि प्रतिपत्तिः ?

देवरातः — तिष्ठ । एष भासः प्रविशति । (ततः प्रविशति भासः, संगीता, शारद्वतश्च । संगीता परिवृत्य शुद्धान्तकृते रक्षितं यवनिकाच्छन्नं प्रकोष्ठं गच्छति । उपस्थिताः सभ्याः ' अये ! एष भासः ', ' आगच्छतु कविराजः ' ' नमो नमः कविराज ! ' इत्यादिभिः शब्दैः स्वागतं व्याहरन्ति । भासः उपाध्यायं प्रणम्य आसने उपविशति । तत्समीपे शारद्वतश्च)

शारद्वतः — (जनान्तिकम्) आचार्य ! को नु खलु असौ महार्हकम्बल-परिवृतः पण्डितमानी इव?

भासः — (वीक्ष्य, स्मयमानः) सः ? स तावत् आस्थानपण्डितः देवरातः ।

शारद्वतः — किं स एव, यः अद्य प्रभाते अस्मद्गृहम् आगतः ?

भासः — अथ किम् ? किं निमित्तं पृच्छसि ?

शारद्वतः — न जाने । किं तु मन्ये ... मन्ये ...

भासः—श्ऽऽऽ! एष प्रविशति देवः । (उद्घोषकः उद्घोषयति।)

उद्घोषकः — एष प्रविशति दिनकर-कुल-प्रसूतिः, प्रतियोद्धृ-भयंकरः, गोब्राह्मण-प्रतिपालकः, सरस्वतीकण्ठाभरणः दिगन्तविश्रान्तकीर्तिः, सागराम्बरवसुंधरैकपतिः, नृपति-सार्वभौमः महाराजाधिराजो राजसिंहः । साऽऽवधानम् । साऽऽवधानम् ।(सर्वे उत्थाय अभिवादयन्ति । राजा प्रणामस्वीकारपूर्वकं स्वासनम् आरोहति । तदनु सभ्याः उपविशन्ति ।)

राजा — अमात्य ! प्रस्तूयतां सभाकार्यम् ।

अमात्यः — (उत्थाय) यत् देवः आज्ञापयति । अयि पौरजानपदाः ! विदितमेव उपस्थितानाम् अत्रभवतां सर्वेषां यत् गतवर्षात् आरभ्य अत्र देवेन नाट्योत्सवः प्रारब्धः । को वा इदं न जानाति, यत् यथैव अस्माकं महाराजः समरधुरंधरः, तथैव काव्यकलाकुशलोऽपि इति ? किं च, नूनं भाग्यवन्तो वयम्, यैः तादृशो महाराजः लब्धः, यो न केवलं स्वयं कविः, किं तु कवीनाम् आश्रयोऽपि। एतादृशेन काव्यरसिकेन, नाट्याभिज्ञेन च देवेन आरब्धस्य नाट्योत्सवस्य इदं द्वितीयं वर्षम् । पूर्वेद्युरेव नाट्य-स्पर्धा समाप्ता, या अत्रभवद्भिः सर्वैः प्रत्यक्षीकृता स्यादेव । अद्य पारि-तोषिकवितरणं नाम नाट्योत्सवस्य अन्तिमो भागः संपत्स्यते । विदितचरम् एव सर्वेषां यत् अस्मिन् वर्षेऽपि श्रीभासकवेः नाटकम् — अविमारकम् — सर्वोत्कृष्टत्वेन निर्णीतम् अस्ति । अधुना देवः महाकविं भासं गौरवो-पाधिसमर्पणेन सभाजयिष्यति । (उपविशति ।)

राजा — (उत्थाय) अयि काव्यनाटकानुरागिणः पौरजानपदाः! महद् इदं प्रमोदस्थानम् यद् वयम् अद्य अत्र उपस्थातुं समर्थाः स्मः । महद् इदं भाग्यम् इति अस्माकं मतिः । जानन्त्येव अत्रभवन्तः यत् कुत-श्चित् कालात् आरभ्य नूतनमेव किंचित् परचक्रम् उपस्थितम् अस्ति । तस्यैव प्रतीकारे गतान् द्वित्रान् मासान् अन्यैः राजभिः सह वयमपि व्यापृताः

स्म:। नाद्यापि तद् भयं सर्वथा समूलं विनष्टमस्ति। तथापि अस्ति कश्चित् उच्छ्वासावसरो लब्धः, येन वयम् अत्र उपस्थातुं प्राभूम। यथा परचक्रादिभ्यः प्रजानां रक्षणं राजकर्तव्यम्, तथा साहित्यकलादीनां रक्षणं वर्धनं च इत्येतदपि राजकर्तव्यमेव इति वयं मन्यामहे। राजा प्रकृतिरञ्जनात्। अत एव अस्माभिः गतवर्षात् आरभ्य अयं नाट्योत्सवः प्रवर्तितः। तस्मिन् वर्षे भासकवेः स्वप्नवासवदत्तं नाटकं सर्वोत्कृष्टत्वेन परिषदा निर्णीतम्। तस्मिन् अवसरे यशस्विनम् इमं कविराजं सभाजयितुम् अस्माभिः 'उदयन-कथाकोविदः' इति गौरवोपाधिः तस्मै वितीर्णः। ऐषमोऽपि भासस्यैव नाटकं 'अविमारकम्' नाम तैस्तैर् गुणैः सर्वातिशायि इति निर्णीतमस्ति परिषदा। ईदृशः गुणवतः कवेः संमानं कर्तुम् अस्माभिः पुनरपि अयम् अवसरो लब्धः इति हेतोः वयम् आत्मानं धन्यं मन्यामहे। तद् इदानीं कविराजो भासः इमं गौरवोपाधिं स्वीकर्तुं प्रसीदतु। (भासः उत्तिष्ठति।) जानाम्यहं यत् को नाम अयम् उपाधिः इति ज्ञातुं भवन्तः उत्सुकाः स्युः। उपाधिः अस्ति ... (क्षणं विरम्य) 'कविताकामिनीहासः'। तदिदानीं कविराजाय श्रीमते भासाय वयं गौरवोपाधिं समर्पयामः। (भासम् उपगम्य तस्य उरसि वस्त्रे आसञ्जयति। जनानां तालिकानादः। भासः राजानं सभां च प्रणम्य उपविशति।) दृढं हि वयम् आशास्महे, यत् इतः परमपि शोभनात् शोभनतराणि भासनाटकानि वयं द्रष्टुं लप्स्यामहे। विलसतुतरां नाट्यश्रीहासः श्रीभासकारणात्। भो रसिकाः! अनेन प्रसङ्गेन वयं किंचित् उद्घोषयितुम् इच्छामः। यदि कोऽपि नाटककारः अखण्डं वर्षत्रयं सर्वश्रेष्ठत्वेन निर्णीयेत, तर्हि वयं तं 'नाटकचक्रवर्ती' इति पदेन संमानयिष्यामः। यथा भासः इमं गौरवम् आसादयितुं प्रयतेत, तथा (सौमिल्लकवसुमित्रयोः प्रति दृष्टिपातं कृत्वा) कश्चित् अन्योऽपि नाटककारः भासेन सह स्पर्धेत इत्यपि वयम् आशास्महे। न हि स्पर्धासदृशः सुप्तगुणानां प्रकाशयिता अन्यो हेतुः। स्पर्धया तु निकोपया भवितव्यम्। वयं सौमिल्लकवसुमित्रौ मित्रत्वेन उपदिशामः, यत् ताभ्यां सांप्रतिकम् अयशः अविगणय्य, उत्साहम् आहार्य पुनरपि विजिगीषया प्रयतितव्यम्। आस्तां तावत्। नास्ति अस्माकं बहु भाषितव्यम्। खड्गव्यापारे समर्था वयम्, न वाचां पल्लवने। प्रतीक्षते च

अस्मान् समरः । अपूर्वस्य अस्य परचक्रस्य प्रतिकारार्थम् अद्यापि अनेक-राजबलं संघटनीयम् । यदा तु विजयिनो भूत्वा निर्वतिष्यामहे, तदा अस्मद्विनोदार्थं कविताकामिनीहासस्य श्रीभासस्य किमपि नवीनं रससान्द्रं नाटकं सिद्धं स्यात् इति आशास्महे । (सहसा स्मृतिम् अभिनीय) एकं तावत् विस्मृतमेव आसीत् । न केवलं गौरवोपाधिप्रदानेन वयं संतुष्यामः । न हि शब्दमात्रेण क्षुधा शाम्यति, आरामो वा लभ्यते । अतः किंचित् व्यावहारिकमपि प्रार्थयितुम् अस्माभिः भासः आदिष्ट आसीत् । प्रकृत्या निरिच्छस्तु सः न किमपि प्रार्थयते । अतः वयमेव किंचिद् उद्घोषयितु-कामाः । अद्यप्रभृति कविराजस्य मासिकी संभावना द्विगुणीकृता अस्ति, संचारार्थं च शिबिका प्रसादीकृता अस्ति । (उपरमति। तालिकानादः ।)

भासः — (उत्थाय) अयि परगुणपरमाणूनां पर्वतीकरणप्रवीणाः सभ्याः ! योऽयं संप्रति मम सत्कारः, कृतः, न जाने कथं तस्य आनृण्यम् अहं गच्छेयम् इति । यत्सत्यम्, सत्कारात् अहं बिभेमि । स हि अहंकारं पुष्णाति । अथ वा साधूक्तं भगवता मनुना "संमानाद् ब्राह्मणो नित्यम् उद्विजेत विषादिव" इति । अद्याहं सर्वजनप्रकाशं कथयितुम् इच्छामि, यद् यदि मयि कश्चित् गुणलेशः स्यात्, तर्हि स सर्वथा मम गुरुदेवानां श्रीमतां ज्ञाननिधिचरणानामेव निर्व्याजकरुणामूलक इति अयं संमानः वस्तुतः तेषा-मेव अस्ति । तेषामेव च प्रतिनिधिभूतेन स मया स्वीक्रियते। जानामि, देवस्य मयि कश्चित् अहेतुकः पक्षपातो वर्तते । नूनम् अन्यस्मिन् जन्मनि मया किमपि अवदातं कर्म कृतम्, येन मया ईदृशः उदारमतिः आश्रयो लब्धः। यद्यपि अशक्यं मया तस्य सर्वथा अनृणीभवितुम्, तथापि देवेन प्रकटिता अपेक्षाः अंशतोऽपि सफलयितुं सर्वात्मना अहं प्रयतिष्ये। उत्सहे च कालान्त-रेण समरनिवृत्तस्य विजयिनस् तस्य कामपि अपूर्वां नाटकमालां स्वागती-कर्तुम्। भो रसिकाः। अहं यत् लिखामि, न तत् कवियशःप्राथितया, न वा गौरवोपाधि-विजिगीषया । कयापि दुर्निवारया अन्तःप्रेरणया प्रचोदितोऽहं लिखामि। अन्तर् उत्तिष्ठन्तीनाम् ऊर्मीणां प्रशमनार्थं नाटकानि प्रणेष्यामि, न नाटक-चक्रवर्ति-पदलिप्सया । रामायण-महाभारतयोः नाट्यरूप-प्रदानं मया संकल्पितम् अस्ति । अपूर्वोऽयं प्रयोगः । तं मम दृष्ट्यनुसारेण, मत्यनुसारेण, कल्पनानुसारेण च उपस्थापयिष्यामि । आशासे, स युष्मभ्यं

रोचेत इति । आस्तां तावत् । अन्यदा शब्दपल्लवनसमर्थोऽप्यहं नाद्य मम भावनाव्यञ्जनसमर्थान् शब्दान् उपलभे । अत: केवलं देवं प्रति कृतज्ञतां प्रकटय्य अत्रैव विरमामि ।

अमात्य: — समाप्तमस्ति सभाकार्यम् । (प्रथमं राजा, अनन्तरम् अन्ये जना: निष्क्रान्ता: । भासस्य सौमिल्लकादय: सुहृद: तम् उपगम्य दिष्टया वर्धयन्ति । अत्रान्तरे संगीताऽपि तत्र प्राप्नोति ।)

सौमिल्लक: — दिष्टया वर्धते भवान् । (भासम् आलिङ्गति ।)

संगीता — प्रियं मे ! प्रियं मे ! लब्धं जीवितफलम् ।

शारद्वत: — अहो महानुभावता देवस्य ।

भास: — मनोरथानामपि अभूमि: एष सत्कार: ।

शारद्वत: — उत्कृष्ट: खलु समारम्भ: ।

(प्रविश्य)

राजसेवक: — आर्य ! सिद्धास्ति शिबिका । तदेतु आर्य: ।

(भास: विचिन्तयंस् तिष्ठति ।)

संगीता — किं विचिन्तयति आर्यपुत्र: ? ननु गच्छतु । लभेय तावत् नेत्रनिर्वाणम् । (भासो निष्क्रान्त: । सर्वे तां दिशम् अवलोकयन्त: तिष्ठन्ति । तत: —) शारद्वत ! पश्य, पश्य । एष गच्छति शिबिकारूढ: आर्यपुत्र: । तदेहि । वयमपि गच्छाम: । (निष्क्रान्ता: सर्वे ।)

इति प्रथमोऽङ्क: ।